

Osmanlı Klasik Dönemi'nde Ticaret: İktisadi Zihniyet Bağlamında Bir Bakış¹

(Araştırma Makalesi)

Trade in the Ottoman Classical Period: A Perspective in the Context of Economic Mindset

Doi: 10.29023/alanyaakademik.1026497

Cumali BOZPİNAR

Dr., Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, Millî Emlak Genel Müdürlüğü
cumalispontik@gmail.com

Orcid No: 0000-0001-8760-5253

Bu makaleye atıfta bulunmak için: Bozpinar, C. (2023). Osmanlı Klasik Dönemi'nde Ticaret: İktisadi Zihniyet Bağlamında Bir Bakış. *Alanya Akademik Bakış*, 7(2), Sayfa No.613-627.

ÖZET

Anahtar kelimeler:

Osmanlı, Klasik Dönem, İktisat, Ticaret, Zihniyet

Makale Geliş Tarihi:

20.11.2021

Kabul Tarihi:

27.04.2023

Osmanlı Devleti'nde Klasik Dönem'de iktisadi faaliyetlerle ilgili müstakil kurumsal bir yapıdan bahsetmek mümkün değildir. Esasında bu durum, Osmanlı sosyal formasyonunun kapitalizm öncesi bir yapıda olmasından kaynaklanmıştır. Bununla birlikte Osmanlı yöneticileri tarafından ticaretin düzenlenmesiyle ilgili olarak bazı ilkelerden yararlanıldığı ileri sürülmektedir. İktisadi zihniyet ilkeleri olarak adlandırılan söz konusu ilkeler iâşe (provizyonizm), gelenekçilik ve fiskalizmdir. Çalışmada konuyla ilgili kaynakların incelenmesi ve elde edilen bulguların değerlendirilmesi şeklinde bir yöntem izlenmiştir. Elde edilen temel sonuç; Osmanlı ticari hayatının, söz konusu ilkelere bağlı olarak bütünsel bir yapı görünümünde olduğudur. Ayrıca bu bütünlüğün temelini iâşe ilkesi oluşturmuştur. Son olarak, zanaatların tedarikçileri tumar sistemine dâhil üreticiler olduğundan zanaat üretimi ile tarımsal üretim bütünlüklü bir ilişki içinde olmuştur. Bu durumda Osmanlı yönetim zihniyetinin temel taşlarının tumar sistemi ve pazarlar olduğu kabul edilebilir.

ABSTRACT

Keywords:

Ottoman, Classical Period, Economy, Commerce, Mindset

It is not possible to talk about a separate institutional structure related to economic activities in the Classical Period in the Ottoman State. In fact, this situation resulted from the fact that the Ottoman social formation was in a pre-capitalist structure. However, it is claimed that some principles were used by the Ottoman rulers regarding the regulation of trade. These principles, called economic mindset principles, are provisionism (iâşe), traditionalism and fiscalism. In the study, a method was followed in the form of examining the sources related to the subject and evaluating the obtained findings. The main result obtained is that the Ottoman commercial life appeared as a holistic structure depending on the principles in question. In addition, the principle of provisionism had formed the basis of this integrity. Finally, since

¹ Bu çalışmanın 2. bölümünün kurgusu kısmen, 3. bölümünün kurgusu ise ağırlıklı olarak Yazar'ın "BOZPİNAR, C. (2018). Osmanlı Devleti'nde İktisadi Zihniyet ve Sanayileşme Sorunsalı: Bursa İpek Sektörü Örneği (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara" künye bilgili doktora tezinin dayanmakta olup Yazar, tez dönemindeki yardımları için Prof. Dr. Özgür Teoman'a teşekkürü bir borç bilmektedir.

the suppliers of the crafts were producers included in the timar system, craft production and agricultural production had been in an integrated relationship. In this case, it can be accepted that the cornerstones of the Ottoman administration mindset were the timar system and bazaars.

1. GİRİŞ

Kapitalizm öncesi yapıdaki toplumlarda iktisadi faaliyetler toplumsal faaliyetlerden bağımsız bir nitelik göstermemiştir. Daha doğru bir deyişle böylesi toplumlarda iktisadi faaliyetler toplumsal faaliyetlerin içinde yer edinmiştir (Haldon, 1993: 43-44). Bu durumun sosyal formasyonun yönetimiyle ilgili karar ve uygulamaların niteliği için de geçerli olduğu söylenebilir.

Benzer şekilde Osmanlı sosyal formasyonunda kamusal yapılanma bazı hedefler doğrultusunda birçok iktisadi işlevler görmüş olmakla birlikte ne hedefler ne de iktisadi işlevler pür iktisadi nitelik taşımıştır. Bunların bünyelerinde aynı anda politik, askeri, dini, mali veya yönetsel anlamlar da taşıdıkları yani “iktisadi faaliyetlerin toplumsal faaliyetlerin içinde yer edinmiş oldukları” söylenebilir. Öyle ki iktisadi nitelikte yönetsel faaliyetlerle ilgili kamusal birimlerin esas olarak ekonomi dışı fonksiyonları yerine getirmekle görevli oldukları görülmektedir. Bu kapsamda Kazasker, Defterdar, Kadı, Darphane Nazırı, Gümrük Emini ve Divan Beylikçisi gibi kamusal görevlilerin muhtelif işlevlerinin arasında iktisadi nitelikte olanların da yer aldığı belirtilebilir (Genç, 2012: 45-46). Bunlardan kadı, yargı hizmeti yanında temel gıda maddelerinin yabancı tüccara satışının engellenmesi, narhı tespit eden kurulda yer almak ve belirlenen fiyattan ticaretin gerçekleşmesi için denetim yapmak gibi iktisadi görevleri de yerine getirmiştir (Gür, 2015: 84-86; Ortaylı, 2017: 52-56).

Yukarıda belirttiğimiz üzere her ne kadar Osmanlı merkezi yönetiminin yalnızca iktisadi faaliyetlerle ilgili müstakil birimleri bulunmuyor olsa da bu faaliyetlerle ilgili bazı yerleşik uygulamaların mevcut olduğu söylenebilir. Az sayıdaki söz konusu uygulamalar tımar sistemi, müsadere dâhil vergileme, sikke taşıması ve narh sistemidir (Sayar, 2013: 71). Bununla birlikte Osmanlı geleneğinde bu uygulamalarla ilgili olarak karşılaşılan sorunlara karşı da bugün için yazılı bir başvuru kaynağının mevcut olmadığını bilmekteyiz. Bu durum giderek başıboşluğa yol açmıştır. Öyle ki değişen şartlar karşısında verilen kararlar sistematik bir mahiyet kazanamamıştır:

“...Aristo geleneğinden yola çıkan ‘ilm-i tedbir-i menzil’ anlayışının dar kalıpları içerisinde donan iktisatı medrese, bu gelenekten farklı bir yol ve yöneme oturtamamıştı. Aynı şekilde, akademik ağırbaşlılığın hemen yanında, Osmanlı insanı pratikten iktisat boyutunu seçip soyutlayamadığından, her iki kesimin karşılıklı etkileşim alanının Osmanlı fikrî platformunda bulunmayacağı bir gerçektir. Geriye normatif yapıyı ayakta tutacak gücün şer’î ve örfî hukukla tek tek veya bunların terkihiyle kuracağı bağlar kalıyordu.

Normatif yapının şekillenmesinde şer’î kanalın en güçlü olduğu boyut toprak meselesinde kendini göstermektedir...Ancak örfî sultaninin oynadığı rolün normatif dünyadaki payı hakikaten şaşırıcıdır. Gücünü devlet otoritesinden ve onun hükümlerlik hakkından alan örfî hukuk padişahın iradesiyle vücut bulmuştu. Bu irade keyfiliğın dışında, çoğu kez, teamüle, tecrübeye, süregiden kaide, âdet ve kanunlara bağlı idi. Dolayısıyla, Osmanlı geleneğinde ihtiyaç ve tecrübenin ürünü olan örfî sultanî, hem kadim Osmanlı iktisat çatısının belirlenmesinde, hem de bu sistemin yerinden oynaması karşısında eski dengelerin tutturulması yönünde ileri sürülen karar ve uygulamada ciddi bir pay sahibidir. Ancak, şer’î hükümler ihmal edilecek olursa, örfün müracaat edebildiği bir kitap veya düsturlar manzumesinin olmayışı, bu kanal içerisinde, giderek başıboşluğun da sebebi oldu. Değişen şartlar karşısında farklı hükümler kendi içerisinde bir sisteme oturmamıştı...” (Sayar, 2013: 86-7).

Dahası, alınan kararlar Weberyen anlamda objektif rasyonalist bir nitelikte olmamış yani birer iktisat politikası niteliğine bürünmemiştir (Bozpinar, 2020).

* Böylece Osmanlı merkezi yönetiminin iktisadi konularda *de facto* durumları ve yerleşik uygulamaları dikkate alan bir geleneğe sahip olduğu kabul edilebilir. Bu geleneğin toprak rejimi örneğinde görüldüğü üzere İslam hukukuyla çatışmamasına özen gösterilmesinin de görünüşte olduğunu belirtmek uygun olacaktır (Sayar, 2013: 87).

Peki, eldeki mevcut kanıtlara göre Osmanlı merkezi yönetimi için iktisadi sorunlar karşısında yararlanabilecekleri yazılı bir kaynağın mevcut olmadığı biliniyorsa,[†] bilinen yerleşik uygulamaları yönlendiren Osmanlı iktisadi zihniyetini nasıl ortaya koyabileceğiz? Bir sosyal bilim çalışması yaptığımız için bu soruya net bir cevap tabii ki verilemez. Bununla birlikte iki yola başvurulabilir. İlki, tarihi kanıtlardan hareket etmek. İkincisi ise karşılaştırmalı tarihsel yönetime başvurmak.

Tarihi kanıtlar bağlamında padişaha ve devlet yöneticilerine yardımcı olmak amacıyla Osmanlı devlet adamları ve ulemâ tarafından özellikle XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren siyasetname ve risale olarak adlandırılan bazı metinlerin kaleme alındığını bilmekteyiz.[‡] Bu çalışmalarda esas olarak, XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyılda Osmanlı merkezi yönetiminin karşılaştığı sorunlar değerlendirilmiş ve bunlara yönelik çözüm önerileri ortaya konulmuştur.[§] Ahlakî tavsiyeler içeren ahlak kitabı veya ağırlıklı olarak kuramsal sorunların ele alındığı siyasetname kategorisine dâhil edemeyeceğimiz bu “islahata müteallik eser”lerde, dönemin devlet ve toplum sorunlarına çözüm arandığı ve uzak geçmişten değil de o dönemde yaşanan ya da yakın geçmişte yaşanmış olayların örnek gösterildiği söylenebilir (Öz, 2010: 19).

Yazarlarının bugünkü anlamda birer bilim insanı değil de vakanivüs olduğu risalelerde hiçbir bilim dalıyla ilgili bütünlüklü bir kurgudan bahsetmek mümkün değildir. Orta Doğu toplumlarında Antik Dönem’den itibaren iktidarın meşrulaştırılmasında kavramsal bir öneme sahip “adalet dairesi”ne** yer vermesi ve açıklamalarını esasında bu kavram üzerine

* Bu bağlamda Sood (2020) da Koçi Bey’in risalelerinde ortaya koyduğu ideal ilkelerin “tipolojik-tarihsel rasyonel” nitelikte olduğunu vurgulamıştır.

† Belirtmekte yarar vardır ki herhangi “bir” yazılı kaynak arayışında değiliz. Kur’an, hadis, icmâ, kıyas ve Hanefî hukuku ile fetâvâ mecmuaları ve yerleşik yazılı olmayan gelenekler gibi pek çok kaynak Osmanlı iktisadi görüşünün temellerini oluşturmakta iken sadece bir kitap aramanın pek olası ve gerekli olmadığını kabul etmekteyiz. Bu manada uzun bir süre ve oldukça farklı coğrafyalarda hükmetmiş bir devlet için sadece bir iktisadi görüşe bağlı kalınmasını beklemek de mantıklı değildir. Bu yüzden çalışma Klasik Dönem’de ticaret özelinde sınırlanmıştır.

‡ Dönemin ahlak (*Ahlâk-ı Alâi [Devlet ve Aile Ahlakı]*) gibi ve edebiyat metinleri ile fütüvvetnameleri gibi yazılı kaynakları üzerinden Osmanlı insanının zihniyetini araştıran S. F. Ülgener de benzeri yöntemi kullanmıştır. Ayrıntılar için bk. Ülgener (2006).

§ Siyasetname, “devlet yöneticilerine siyaset üzerine bilgi vermek, devlet yönetiminde dikkat edilmesi gereken hususlarla ilgili tavsiyelerde bulunmak amacıyla yazılmış kitap” anlamına gelmektedir. Konuların işlenişinde teorik yaklaşımın yanı sıra pratik hayata yönelik hususlara ağırlık verilir. Bu kapsamda dini kural-olay-sözler ile meşhur hükümdarların ve din temsilcilerinin söz ve davranışlarından örnekler verilmek suretiyle devlet yöneticilerine tavsiyelerde bulunulur (Adaloğlu, 2009). Osmanlı Devleti’nde resmi olarak layiha kelimesi rapor ve taslak olmak üzere iki tür belge için kullanılmıştır. Rapor türü layihalar da çeşitlidir. Bunlardan önce çıkan tür olan islahat layihaları, bir kişi ya da bir kurumun herhangi bir konudaki islahat düşüncesinin kaleme alınmasıyla ortaya çıkmış yazılı belgelerdir (Kütükoğlu, 2003). Diğer taraftan risale kelimesi küçük kitap yani broşür anlamında kullanılmıştır (Er, 2008).

** Orta Doğu’da Antik Çağ’dan beri iktidarın meşrulaştırılmasında yararlanılan ideolojik söylemlerden biri adalet kavramı olup Osmanlı literatüründe “daire-i adliye” yani “adalet dairesi” olarak geçmektedir. Bu kavram yardımıyla toplumun örgütlenmesi kapalı bir devreye benzetilir ve adalet yani hükümdar olmaksızın bu örgütlenmenin

temellendirmesi yönüyle öne çıkan Kınalızade Ali Efendi, Şam Kadısı olduğu 1563-1565 döneminde *Devlet ve Aile Ahlakı* başlıklı eserini kaleme almıştır (Kınalızade Ali Efendi, t.y.). Bu eserde müstakil ve bütünlüklü bir şekilde ne iktisadi konulara ne de iktisadi zihniyet ilkelerine yer verilmiştir. Bununla birlikte sosyal yapının adalet dairesi üzerinde temellendirildiği söylenebilir. Doğrudan iktisat ve bu kapsamda ticarete ilişkin herhangi bir değerlendirme niteliğinde olmayan ifadeler, sosyal bağlamından koparılmayan iktisatla ilgili değinmeler niteliğindedir. Bu kapsamda “nizam-ı âlem” olarak adlandırdığı sosyal düzen için gerekli şartları hukuk (şeriat), sultan ve para ve mal olarak sayıp şehrin iâşesinin sağlanması noktası dışında ne üretimden ne de ticaretten bahsetmiştir. Esasında *Devlet ve Aile Ahlakı*’nda padişaha ahlak dersleri anlatılmıştır. İktisat dâhil sosyal konularda geleneksel uygulamalar sistemsel olmaksızın hikâye edilmiştir. Bu yüzden Kınalızade’nin gelenekçi bir tutum sergilediği söylenebilir.

Başka bir “ıslahata müteallik eser” olan XVII. yüzyılda yaşamış Osmanlı tarihçisi Hezârfen Hüseyin Efendi’nin 1675-1676 yıllarında kaleme aldığı *Telhîsü’l-beyan fî kavânin-i Âli-Osmân* başlıklı çalışmasında dönemin kanunları (kanunnameleri) tahlil ve tenkit edilmiştir (İlgürel, 1998: XXIII, 4). Bir Osmanlı ideal düzeninden bahsetmenin mümkün olduğunu kabul eden Hüseyin Efendi temel olarak; söz konusu ideal düzenin I. Süleyman’ın saltanat döneminin ortalarına kadar geçerli olduğunu^{††}, bu tarihe kadar geleneksel uygulamalara riayet edildiğini, sonrasında ise gelenekten uzaklaşmasına –topluma kötülüğü dokunanların karşılığını almayarak affedilmesine, devlet personelinin yönetiminde liyakata ve kazanılmış haklara önem verilmez hale gelmesine, bürokratların yargılama geleneği dışında muameleye tabi tutulmasına- bağlı olarak adaletten uzaklaştığını, bu durumun halkın devletin adaletine olan güvenini sarstığını, tımar sisteminde de geleneklerden uzaklaşmasına (“ebâ-an-ced sipâhî-zâde olmayan bir tarîk ile timâra duhûl etmek kânuna muhâlif” iken şimdiki zamanda dışarıdan kimselere tımar verilir hale gelmesine ve reyanın da kapıkulu olabilmesine) bağlı olarak ideal düzenden uzaklaştığını (tımara kimin bakacağını ve emirleri kimin dikkate alacağını belirsiz hale geldiğini) vurgulamıştır. Böylece yukarıda Kınalızade için yapılan değerlendirmelerimizin Hüseyin Efendi için de geçerli olduğu söylenebilir.

Kimliği bilinmeyen yazarın 1580 yılı dolaylarında III. Murad’a sunduğu kabul edilen *Hırzû’l-Mülûk* ise Osmanlı devlet düzenine ilişkin önemli bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Padişaha ahlak dersleri niteliğindeki eserde, Osmanlı iktisadi düzeni ve iktisadi zihniyetiyle ilgili olarak geniş kapsamlı ve bütünsel açıklamalar değil yalnızca tımar sistemi üzerinden devlet yönetimiyle ilgili olarak padişaha tavsiyelerde bulunduğu söylenebilir. Şöyle ki tımar sisteminde tımarların dağıtımının veziriazamdan başlayarak rüşvet yoluyla gerçekleştiği tespitinde bulunulup padişahın beylerbeyilik mahlul olduğunda, kararını kimseye açıklamaksızın beylerbeyiliğini güvendiğine vermesinin ve sistemdeki usulsüzlükleri düzeltip rüşvet almaması konusunda beylerbeyine tembihte bulunmasını tavsiye edip “Ancak böyle kişiler giderse memleketin bir parça ıslah olması umulur. Bunun dışında memleketi ıslah etmek mümkün değildir” değerlendirmesinde bulunulmuştur (Yücel, 1988).

İncelenen son “ıslahata müteallik eser” XVII. yüzyılda yaşayıp IV. Murad ile I. İbrahim’e devlet yönetimine dair tavsiyelerde bulunmuş Koçî Bey’in risaleleridir. Diğer risale

---

sürdürülemeyeceği bir “dogma” haline getirilir. Ayrıntılar için bk. Öz (1999) ve Darling (2002). İbni Haldun’un devletin çöküşü analizinin bu kavram çerçevesinde ele alındığı bir çalışma için ayrıca bk. Bozpinar (2021a).

†† I. Süleyman Dönemi’nde (1520-1566), Eğri Seferi (1552) zamanında, “Yeniçeriler’in sefer için beygir tedarikinde, halkın elindeki beygirlere el koymaları türlü yolsuzluklar ve mal sahiplerine haksızlıklar” halini almış uygulama, padişah tarafından mal sahiplerine, ellerinden alınan mallarının karşılığının hazineden ödenmesine karar verilmesine yol açmış ve bu uygulama yerleşmiştir (İlgürel, 1998: 145).

yazarlarında olduğu gibi bir Osmanlı ideal düzeni ve bu dönemin I. Süleyman Dönemi'ne kadar geçerli olduğu kabul edilmiştir. Eserde, bozulmanın devletin kurumsal yapılanması ve tımar düzeninin bozulması^{§§} şeklinde tasnif edildiği fakat tımar sisteminin ıslah edilmesine vurgu yapıldığı söylenebilir (Koçi Bey Risaleleri, 2008).

Yukarıda incelenen XVI. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyılda kaleme alınmış *ıslahata müteallik eserler* çerçevesinde; Osmanlı yöneticilerinin iktisadi uygulamalarında dikkate aldıkları yazılı bir kaynağın bulunmadığı kabul edilebilir.^{§§}

Karşılaştırmalı tarih yöntemi çerçevesinde, Osmanlı Devleti'nin kurumsal yapısının teşekkül ettiği tarihlerde Merkantilist sürece giren Batı Avrupa'da devletlerin iktisadi uygulamalarında belli ilkelerin gözetildiği hususunda üzerinde mutabık kalınmış bir literatür bulunduğu görülmektedir. Bu kapsamda Batı Avrupa'da kamusal uygulamalarda esas olarak devletin güçlü kılınmasının gözetildiği söylenebilir. Bu tespit, iktisadi uygulamalar için de geçerlidir. Devletlerin birbiriyle düşmanlık halinde ve buna bağlı olarak ortaya çıkan savaşlar neticesi sürekli sınırlarının değiştiği dikkate alındığında, birinci önceliğin devletin güçlü kılınmasına verilmesi haklılık kazanmaktadır. E. F. Heckscher'e göre bu yolda iki seçenekten bahsedilebilir. İlki, iktisadi faaliyetlere müdahale edilerek hem arzulanen arz büyüklüğünün hem de bunun uygun fiyatlardan elde edilmesi, bu kapsamda savaş için gerekli malların ithalatının emredilmesi veya teşviklerle özendirilmesi ile ihracatın yasaklanması veya yüksek vergilerle kısıtlanması şeklinde uygulanmıştır. Benzer şekilde üretim kapasitesi artırılmaya, ancak biraz daha karmaşık düzenlemelerle, gemilerin veya denizcilerin sayısı, kırsal nüfus veya toplam nüfus artırılmaya çalışılmıştır. İkincisinde ise başlangıç noktası olarak mal stoğu büyüklüğü değil "gelir" veya bir çeşit "ekonomik kaynak rezervi" (a kind of reservoir of economic resources) dikkate alınmıştır. Bu durumda vergilendirme yoluna başvurulmuştur. Her iki yöntemde de para ve değerli metallerin özel rollerinin olduğu kabul edilmiştir (Heckscher, 1935).

M. Genç, uzun yıllar Osmanlı arşivleri üzerinde yaptığı çalışmalardan elde ettiği bulguları dönemin Batı Avrupası'nda geçerli olan iktisadi zihniyet ilkeleriyle karşılaştırmalı olarak değerlendirerek (karşılaştırmalı tarih yöntemi kullanarak) Osmanlı yöneticilerinin iktisadi konularda referans çerçevesi niteliğinde bazı zihniyet ilkelerini rehber edindiklerini iddia etmiştir.^{***} Haklarında Osmanlı arşivinde herhangi bir belgenin bulunmadığı söz konusu ilkeler iâşe (provizyonizm), gelenekçilik ve fiskalizmdir (Küçükkalay, 2022: 329-330).^{†††} İlk ilke, piyasada mümkün olabildiğince mal bolluğu yaşanmasının gözetilmesidir. İkincisi, toplumsal hayatta mevcut dengeleri ve eğilimleri olabildiğince korumak ve bunlarda değişmeye yol açabilecek eğilimleri engellemekle değişme durumunda da yeniden eski dengenin tesisi için

^{§§} Koçi Bey'e göre 1584/1585 İnan Seferi'nde başarı gösteren ve kanun-ı kadim gereği dirlik sahipliğine hakkı olmayan şehirli ve reaya kökenlilere tımar dağıtılmasıyla tımar sisteminde ilk bozulma ortaya çıkmıştır (Koçi Bey Risaleleri, 2008: 51).

^{§§} Tekrar etmek gerekirse böyle "bir" yazılı kaynak arayışında değiliz. Nitekim Giriş bölümünün bir bütün halinde değerlendirilmesi halinde böyle bir arayışta olmadığımız anlaşılacaktır.

^{***} Belirtmekte yarar vardır ki M. Genç, ortaya koyduğu ilkelerin ilk defa Osmanlı yöneticileri tarafından bulunduğunu veya ilk defa Osmanlı Devleti'nde uygulandığını iddia etmemiştir (Küçükkalay 2022: 357). Tartışmalı da olsa bu konuda geniş bir literatür oluştuğu görülmektedir. Bu kapsamda Osmanlı Bursa ipek sektörü Bozpinar (2018), Bozpinar (2022a) ve Bozpinar (2022b) çalışmalarında, Osmanlı kapitülasyonlarının ortaya çıkışı ise Bozpinar (2021b) çalışmasında incelenmiştir. M. Genç'in ortaya koyduğu ilkeler üzerine tartışmalar için bk. Özvar (2013) ve Küçükkalay (2022).

^{†††} Dahası, Osmanlı arşivinde ilkelerin adlandırılmasına dair de herhangi bir kanıt bulunmamaktadır (Küçükkalay, 2022: 349).

değişmelerin ortadan kaldırılması yönünde girişimde bulunulmasıdır.^{***} Sonucusu ise kamu gelirlerinin olabildiğince artırılmasına ve elde edilen gelir düzeyinin gerilemesinin önüne geçilmesine çalışmaktır (Genç, 2012: 47-54).

Bu çalışmada Klasik Dönem esas alınarak zihniyet ilkeleri çerçevesinde Osmanlı ticari faaliyetlerinin düzenlenmesinde gözetilen kurallar incelenmiştir. Böylece Osmanlı ticari hayatına bütünsel bir bakış açısı sağlanması amaçlanmıştır. Bu da literatürde zihniyet ilkeleri çerçevesinde Klasik Dönem’de Osmanlı yöneticilerinin ticari faaliyetlerde gözettikleri kuralları inceleyen herhangi bir çalışma bulunmadığı dikkate alındığında, bir giriş niteliğinde olmakla birlikte çalışmanın Osmanlı iktisat tarihi literatürüne katkı bağlamında önemini göstermektedir.^{***}

Çalışmada konuyla ilgili kaynakların incelenmesi ve elde edilen bulguların değerlendirilip teorik bazı çıkarımlarda bulunulması şeklinde bir yöntem izlenmiştir.

2. OSMANLI TİCARİ HAYATINI DÜZENLEYEN İLKELER: GENEL BAKIŞ

Önceki bölümde belirtilen zihniyet ilkelerinin belli bir rasyonalitesinin olduğu kabul edilmelidir. Zira kapitalizm öncesi dönemde geçerli bazı sosyoekonomik koşullar böyle bir rasyonaliteyi gerektirmiştir:

- Verimlilik düzeyi düşüktür çünkü toplumun sahip olduğu teknoloji çok geri bir düzeydedir.
- Kendine yeterli koşullarının neredeyse kıyısında yaşayan bir toplumda mevcut işleyiş değiştirip verimliliğin artırılması yönündeki girişimlerin arz açığı yaratması riski bulunmakta olup bu da kıtlık anlamına gelmektedir.

Bu koşullarda, diğer ilkelerin de esasını oluşturan işe ilkesi doğrultusunda Osmanlı ülkesinde mal arzını bollaştırmak, kalitesini yükseltmek ve fiyatları düşük tutmak için üretim ve ticaret üzerinde sıkı bir devlet müdahaleciliği geçerli olmuştur. İşe ilkesi doğrultusunda iktisadi hayata yön veren düzenlemeler birkaç yüzyıl boyunca değişmeden kalmış ve adeta bir geleneğe

^{***} Gelenekçiliği Osmanlı zihniyetinin temel unsurlarından biri olarak kabul eden A. Tabakoğlu, geleneği “tecrübe birikimi” anlamında kullanmıştır. Bu birikimin Osmanlı yöneticilerine yeni şartlara uyum ve yeni şartlara karşı esneklik özelliğini kazandırdığını kabul etmiştir. Böylece geniş bir alana yayılmış ülkenin homojen olmayan toplumsal ve dolayısıyla iktisadi yapıları bünyesinde barındırmasına rağmen Osmanlı sisteminin başarıyla işleyebildiğini belirtmiştir. Burada Tabakoğlu’nun mahalli gelenekleri de meşru kabul etmesi şeklinde bir gelenekçilik yorumunun bulunduğu vurgulanmalıdır ki M. Genç’e göre daha isabetli bir gelenekçilik değerlendirmesidir. Bununla birlikte Tabakoğlu, merkezi devlet yapısına merkezkaç tehdit oluşturan eğilimlerin ise belli bir devlet geleneğini ima ederek eritilebildiğini savunmuştur. Diğer yandan, gelenekçilik ilkesinden dolayı tecrübe birikiminin değerlendirilmesi sayesinde Osmanlı sisteminde mükemmelliğin söz konusu olduğunu ileri sürmüştür. Bu, aynı zamanda ilerlemeci bir karakteristiğin Osmanlı zihniyetinde yerinin olmadığı anlamına gelmektedir. Buna göre Osmanlı zihniyetinde değişimin ancak bozulmaya yol açacağı ve çarenin kanun-ı kadime yani asıl sisteme dönüş olduğu kabulleri geçerli olmuştur. Diğer taraftan Tabakoğlu yerinde bir tespitle böylesi bir zihniyetin meşruiyet temelini “adalet dairesi” anlayışına dayandığını belirtmiştir. Her ne kadar Tabakoğlu fiskalizm ilkesinden bahsetmeye de adalet dairesi kabulünün bu ilkeyi de kapsadığı açıktır. Son olarak, işe ilkesi yerine arz yönlü ekonomik anlayış kavramını kullanan Tabakoğlu, bu anlayışa göre ekonominin insan için olduğu ve bunun da piyasalarda mal bolluğu anlamına geldiği ve bu yüzden genel olarak ithalatın kısıtlanmamasının savunulduğunu belirtmiştir (Tabakoğlu, 1998: 127-128).

^{***} Literatürde öne çıkan Kars’ın (2021) çalışmasında Ankara, Konya ve Ayntab şehirlerine ait XVIII. yüzyıl şer’iye sicilleri üzerinden Osmanlı Devleti’nde iç ticaret anlatılmıştır. Yazar, sorgulamaksızın M. Genç’in iddia ettiği ilkeleri geçerli kabul etmiş fakat çalışmasını ne bu ilkeler ne de başka bir teori üzerine inşa etmiştir. Diğer taraftan Güçer’in (1988) çalışmasında, Osmanlı Devleti’nde devletin ticari hayata müdahalesi tüm yönleriyle anlatılmıştır. Bununla birlikte Güçer (1988) de herhangi bir teoriye dayanmamıştır. Benzeri değerlendirme, Tabakoğlu’nun (2013) Klasik Dönem’de İstanbul’da dış ticaretin incelendiği çalışma için de geçerlidir. Son olarak Bulut’un (2012) Osmanlı yöneticilerinin kendine özgü bir iktisat anlayışında olduğunun iddia edildiği fakat bunun esaslarının ortaya konulmadığı çalışması belirtilebilir.

dönüşerek gelenekçilik ilkesinin doğmasına yol açmıştır.**** Fiskalizm ilkesi de ilk iki ilkenin kısıtlarına -verimlilik düşüklüğü ve ulaştırma yetersizliğine- tabi olmuş fakat üretimin pazarda satılan bölümünün artırılması seçeneği bağlamında hem ülke içi hem de uluslararası ticaretin genişletilmesinin gözetilmesinde belirleyici olmuştur (Genç, 2012: 53). Osmanlı iktisadi zihniyet ilkeleri çerçevesinde Osmanlı Devleti'nde dış ticarete de önem verilmiştir. İaşe ilkesi kapsamında kapitülasyonlar yoluyla Avrupa'dan bilhassa altın ve gümüş sikkeler, kalay, kurşun ve barut gibi kıtlığı çekilen maddeler elde edilebilmiştir. Bu ticaret devlet için önemli bir gelir kaynağı da olmuştur ki bu durum fiskalizm ilkesinin bir uygulaması anlamına gelmektedir. Ayrıca gelenekçilik ilkesi kapsamında kapitülasyonlara imkân veren “*amân*” kurumunun tanınmış olduğu belirtilebilir (İnalçık, 2009: 237; Genç, 2012: 208-209; Kuran, 2018: 289-290).

Bununla birlikte ticaret yoluyla servet edinmek suretiyle merkezkaç güçlerin oluşması iaşe ve gelenekçilik ilkeleri yoluyla sınırlandırılırken, fiskalizm ilkesi gözetilerek her yolla ticaretin artırılmasına olumlu bakıldığı şeklinde bir değerlendirme de yapılamaz. Bu kapsamda ticaret yoluyla zenginleşmiş servet sahiplerinin merkezkaç güçler haline gelerek siyasi iktidarın dengesini sarsmasının önüne geçebilmek için narh uygulamasıyla ticareti faaliyetlerde fiyatlar belirlenmiş ve kontrol edilmiştir. Fiyatlar öyle belirlenmiştir ki ticari faaliyetlerde normal kâr haddi %5-15 arasında kalmış ve bundan daha yüksek düzeyde kâr elde edilmesi ağır ceza tehdidi altında tutularak engellenmiştir (Genç, 2012: 53). Ekonomide geçerli faiz haddi, belirlenen kâr haddinin üzerinde olarak %15-25 arasında işlediği için mevcut nakdi servetin ticari faaliyetlerde değerlendirilmesi imkânı son derece kısıtlı olmuştur. Biriktirilebilen nakdi servetler, yüksek gelirli askeri zümrenin tüketim ve/veya yönetim giderlerini karşılamak üzere talep ettikleri kredilere tahsis edilmiştir (Genç, 2012: 53-54). Biriktirilebilen servetin kullanılabilirdiği başka bir alan da bölgelerarası ticaret olmuştur. Böylece hem tüccar hem de yüksek rütbeliler büyük servetler biriktirebilmişlerdir. Burada yüksek rütbelilerin ticarete veya yüksek faizle borç vermede kullandıkları servetlerin kaynağının esasında tumarlar ve çiftlikler olduğu ve bunlardan biriktirebildikleri serveti -müsadere uygulamasından kaçınmak için- vakıf kurumlarında dükkân, hamam ve kervansaray türünden gelir elde edilebilen tesislerde değerlendirdikleri belirtilmelidir (Bozpinar, 2018: 38). Osmanlı hukukunda vakıf mallarının ve taşınmazlarının müsadere istisna tutulduğundan birikmiş servetler, müsadereye kaçırılmak üzere vakıf kurmak suretiyle değerlendirilmiştir (Yüksel, 1992).

Osmanlı merkezi yönetimi iç ve dış ticareti desteklemiş olmakla birlikte şehirlerde zanaatkarlar ve ticaret üzerinde denetimini eksik etmemiştir. Zira zanaat üretimi ve ticaret sayesinde yönetici sınıfın yaşadığı şehirlerin ve özellikle başkentin iaşesi sağlanmış ve ordunun gereksinimleri karşılanmıştır (Pamuk, 2010: 94). Çarşılarla mallar, kontrol için şehre belli kapılardan geçirilerek getirilmiş ve buradan görevli memurlar gözetiminde satılmıştır. Malların satışına izin, zanaat kollarının temsilcileri önünde “kapan”da†††† tartılıp miktarlarına göre

**** İktisadi hayata yön veren düzenlemelerin hiç değişmediğini iddia etmiyoruz. Öyle ki Osmanlı ekonomisi bağlamında her yüzyılın ayrı bir ruhu ve gelişme dinamiği bulunmaktadır. Bu kapsamda XVI. yüzyılda hem gerçekleşen nüfus artışı hem de üretim düzeyindeki artışların tarımda değişimlere yol açtığını bilmekteyiz. Konuyla ilgili olarak bk. İnan (1991) ve İslamoğlu (2014). Osmanlı Bursa ipek sektöründe dönemsel analiz yoluyla sektörün gelişme dinamiğinin ortaya konulduğu güncel bir çalışma için ayrıca bk. Teoman ve Bozpinar (2022).

†††† Osmanlı Devleti'nde büyük şehirlerin özellikle hububat türünden ihtiyaç maddelerinin toptan alınıp satıldığı yere kapan denmiştir. Sözlükte “büyük terazi, kantar” anlamına gelen sözcüğün Latince “campana”dan Farsça'ya, buradan kabbân şeklinde Arapça'ya geçtiği, Türkçe'ye ise kapan olarak girdiği öne sürülür. Kapan kavramı Osmanlı Devleti'nde genel olarak un kapanı, bal kapanı, yağ kapanı gibi satılan malın adıyla birlikte kullanılarak büyük tartı aleti anlamından çıkıp günümüz toptancı hallerine veya tahıl borsalarına benzeyen yerlerin adı olmuştur. Osmanlı Devleti'nde un, yağ ve baldan başka tahıl, kahve, tütün, ipek, pamuk, kumaş ve çeşitli dokumalar üreticiden satın

vergilendirildikten sonra verilmiştir. Zanaat kollarının temsilcileri mal ya da ham maddeyi oradan alıp çarşıda zanaat ustaları arasında dağıtmışlardır (İnalçık, 2013: 160).^{****}

Burada ticaretle ilgili olarak belirtilmesi gereken önemli bir husus, ticaretin iâşe ilkesi çerçevesinde bir uygulama olmasının yanında ticari faaliyetlerin denetim altında bulundurulması yoluyla ticaret sermayesi biriktirenlerin egemen üretim tarzını tehdit edecek bir güç (merkezkaç güç) haline gelmelerinin önleniştir. Benzer şekilde toprakta özel mülkiyetin kabul edilmeyerek tarımsal faaliyetlerin örgütlenmesinde çift-hane sistemi temelinde tımar sisteminin uygulanmasında merkezkaç güçlerin ortaya çıkmasının engellenmesi kaygısı yatmıştır (Pamuk, 2010: 95).^{§§§§}

3. PAZAR (BAZAAR) ÖRNEĞİNDE OSMANLI DEVLETİ'NDE PİYASA

Osmanlı Devleti'nde bugünkü anlamıyla piyasadaki söz edilememektedir. Hasan Fatih Yılmaz'ın (2012) ifadesiyle Osmanlı Devleti'nde "piyasanın karşısı pazar" geçerli olmuştur. Kökeni Farsça bâzâr sözcüğü olan pazar sözcüğü önceleri "alıcı ve satıcıların ticaret için belli zamanlarda bir araya geldikleri üstü açık kamu alanı" olarak tanımlanmıştır. Sonrasında anlamı genişleyerek şehirde belli bir plan dâhilinde düzenlenmiş üretim ve ticaret mahallini (cadde veya sokağını) veya bu mahalde zanaatkârın iş yerlerinin bulunduğu kısmı ifade etmek üzere kullanılır olmuştur. Diğer taraftan pek çok pazarın sürekli faaliyet göstermedikleri belirtilebilir. Esas olarak haftada bir gün kurulmuş olup her zaman belirlenmiş bir yerde yılın belli dönemlerinde bir günden uzun süreli faaliyet gösteren ve bilhassa uzak bölgelerden getirilmiş malların ticaretinin ya da perakende satışının yapıldığı büyük hacimli pazarlar için Grekçe kökenli panayır sözcüğü kullanılırken, yılda bir kez faaliyet gösteren ve panayırdan daha büyük hacimli pazarlar olduğu da bilinmektedir (Küpeli, 1999: 490; Kallek, 2007: 194-203).^{*****}

Orta Çağ'da Orta Doğu bölgesindeki pazarların temel özelliklerinden hareketle kapitalizm öncesi yapılarıdaki piyasa benzeri kurumların temel özelliklerine ilişkin bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür: Büyük şehirler, Orta Doğu'nun tüm yönlerinden gelen kervanların birbirine bağlandığı pazarlar zincirine dayalı olarak var olabilmışlerdir. Büyük pazarlar başlıca iki özelliğe sahip olmuşlardır: Bir taraftan topluluğun ihtiyaçlarını karşılamak üzere getirilen malların toplandığı yerler iken diğer taraftan bölgede mevcut küçük pazarlara yönelik toptan satış merkezleri işlevi görmüşlerdir. Bunun dışında pazarlarda merkezi yönetimin görevlileri ve tımar (ikta) sahipleri ürün cinsinden (ayni vergi olarak) topladıkları malları ya satmışlar ya

---

alınarak başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerdeki kapanlara getirilmiş, buralarda kadı nâibinin (yardımcısının) gözetiminde zanaatkâr temsilcilerinin de hazır bulunmasıyla mallar tartılıp ağırlık, kalite ve çeşidine göre vergi ve narha tâbi tutulduktan ve fiyatları belirlendikten sonra zanaatkâr aracılığıyla tüketiciye arz edilmiştir. Ayrıntılar için bk. Aynural (2001).

^{****} Bununla birlikte arşiv kayıtlarının şahitliği en az buradaki kadar kontrol dışında işleyen bir ticari hayata tanıklık etmektedir. Bu manada Edirne tereke kayıtları 1550-1650 döneminde bireyler arasında geçerli faiz oranının %25 ve daha yüksek olduğunu göstermektedir (İnalçık, 1969: 139).

^{§§§§} Bu kaygının gerçeğe dönüşmemesi adına atılan adımların çok da başarılı olmadığı görülmektedir. Nitekim kâğıt üzerinde idealize edilen her önlem gerçek hayatta karşılığını bulmuş olsaydı *ayanların* ve onların temel yükselme noktası olan büyük çiftliklerin ortaya çıkması mümkün olamazdı. Bu bağlamda yukarıda bahsi geçen mülk edindirmedeki sınırlamaların da yine kimi yerlerde (mesela Rumeli'de) ve kimi zamanlarda (mesela Celali İsyanları sonrasında) pek işe yaramadığı ayrıca belirtilmelidir.

^{*****} Çalışmanın kaynak taraması sürecinde Klasik Dönem'de hiç fuar kelimesinin kullanıldığına şahit olunmamıştır. Bu kelimenin Osmanlı Devleti'nde modernleşme döneminde kullanıldığını bilmekteyiz. Diğer taraftan Memiş (2015: 6) aksi görüştedir: "Panayır, fuar sözcüğünün Türkçe'deki karşılığı olarak görülmüş, ancak XX. yüzyılın ikinci yarısında uluslararası nitelikte olanlardan ziyade ülke içi fuarları isimlendirmek için kullanılmıştır." Konuyla ilgili olarak ayrıca bk. Kılıç (1977).

da başka mallarla değiştirmişler, köylüler ise nakdi vergilerini ödemekte kullanmak üzere ürün fazlalarını satmışlardır.

Orta Çağ'da Orta Doğu bölgesinde günümüzün piyasa kurumundan farklı olarak bir pazar kurumunun yaygınlığından söz etmek mümkündür. Aralarındaki temel farklılığın faaliyet süreçlerinden daha çok bunları kurumsal bir bütünlük içinde işler kılan ilkelere ilişkin olduğu kabul edilebilir (Kallek, 2007: 194-203; Özveren, 2007: 629-655). Böylece Orta Çağ'da Orta Doğu bölgesinde pazarların genel özellikleri çerçevesinde kapitalizm öncesi piyasa benzeri yapılarla ilgili bazı çıkarımlarda bulunulabilir: İlki, pazarın kamusal niteliğiyle piyasa kurumundan farklılaştığıdır. İkincisi, süreklilik özelliğine sahip olmamasına bağlı olarak eksik bir piyasa olarak nitelenebileceğidir. Bu çıkarım daha çok ham madde tedarik edilmesi ve büyük hacimli işlemlerin gerçekleşmesi yönleriyle panayırlar için geçerlidir. Üçüncüsü, malların standart bir nitelikte (homojen) olmadığıdır. Son olarak kapitalizm öncesi pazarlarda üretim faktörlerinin piyasaya bağımlılığının olmadığıdır. Bu kapsamda kapitalizm öncesi pazarlarda köylülerin "piyasa"ya bağımlılığının yalnızca nakdi vergilerin ödenmesinde kullanılmak üzere ürün fazlasının paraya çevrilmesiyle sınırlı olduğu belirtilebilir.

Osmanlı Devleti'ndeki gelişmelere bakıldığında henüz Osman Gazi dönemi gibi erken bir tarihte pazarların kurulduğu söylenebilir. Bunlar genel olarak haftada bir olmak üzere halkın ibadet dolayısıyla bir araya geldiği Cuma günlerinde kurulmuşlardır. Bunun dışında pazarlarda Osmanlı köylüsü ihtiyaç duyduğu tüketim mallarından satın aldığı gibi kanunnamelerde öngörülen mahsulleri pazara taşıma yükümlülüğünü yerine getirmiştir ki taşınan bu mahsullerin tımar sahipleri tarafından kendi hesabına satıldığı bilinmektedir (Küpeli, 1999: 490-491). Ayrıca has mültezimlerinin pazarda tarım ürünleri sattıkları bilinmektedir. Haslarda vergilerin toplanmasını üstlenen mültezimlerin pazara büyük hacimlerde tahıl sevk ettikleri kabul edilmektedir çünkü tipik sipahi ailesi ve adamları ile atları için belirli miktarda buğday ve arpa tüketmek zorunda kalırken haslardan elde edilen ürünler neredeyse tümüyle pazara sevk edilmiştir. Bu kapsamda vakıf belgelerine göre 1600'lü yıllarda Konya bölgesinde bazı mültezimlerin köy pazarlarında tahıl sattıkları anlaşılmaktadır (Faroqhi, 2002: 178). Burada köylünün getirdiği mahsulün aynı zamanda şehirdeki zanaatkar için ham madde niteliği taşıdığı belirtilmelidir. Diğer taraftan arşiv belgelerinde Balkanlar'da kurulan bazı Osmanlı pazarlarına ilişkin olarak "kadimden berü" devam ettiğine dair kayıtlar bulunduğu ve bunların çoğunun gayrimüslimlerin bulunduğu bölgelerde kurulduğu dikkate alındığında, bunların Bizans kökenli olmaları kuvvetle muhtemeldir (Erdoğan, 2016: 125-126).

Osmanlı pazarlarında genel olarak işlem gören mallar vergilendirilmiştir. Bu vergilere genel olarak bâc denilmiştir. Bundan başka duhûliye ve hurûciye (giriş ve çıkış vergisi), avâid resmi (gelir vergisi), gümrük resmi, ihtisab ve kantar resmi, duhan resmi gibi vergiler de tahsil edilmiştir. Panayırlarda da bâc, ihtisab ve kantar resmi alınmıştır. Diğer taraftan pazara getirilmeksizin gerçekleşen küçük çaplı satışlar vergilendirilmemiştir. Bu yüzden tahsildarlar ile yerel yöneticiler malların pazarlara getirilmesine fazlasıyla dikkat etmişlerdir. Köyleri dolaşan çerçiler ve bakkallar da vergiye tabi tutulmamış fakat bunlardan pazarda tezgâh açmaları durumunda vergi alınmıştır. Bunun dışında kadınların köylerden getirdikleri gıda ürünleri de vergilendirilmemekle birlikte bunlardan hafta boyunca satış yapanlar vergiye tabi tutulmuştur (Özcan, 2007: 206-208).

Burada belirtilmesi gereken bir husus Osmanlı pazarlarının tüketim ihtiyacını karşılamakla birlikte panayırlardan farklı yapı ve karakteristiklerinin olduğudur. Pazarlarda bir şehir, belde veya birkaç köyün ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik faaliyet gerçekleştiğinden nispeten küçük bir kitleyi barındırması yönüyle panayırlara göre gerçekleşen ticaretin hacmi daha küçük

olmuştur. Panayırlarda ise yerli ve yabancı büyük bir tüccar kitlesi tarafından büyük hacimli ticari işlemler gerçekleştirilmiştir. Bu farklılığın bir yansıması olarak panayırların merkezi idare tarafından organize edildiği, pazarların ise yerel idarelerin inisiyatifinde kurulup faaliyet gösterdiği belirtilebilir. Böyle olmasına rağmen her ikisi de genel olarak kırsal kesimde yaşayanların ihtiyaçlarını karşılamak üzere kırsal yerleşim birimleri civarında kurulmuşlardır. Ayrıca panayırlar şehir dışında kurulmak suretiyle hem mahalli zanaat üretiminin hem de şehrin ticari dengesi korunmuştur. Bunun dışında yöredeki diğer panayırların tarihleri de dikkate alınmak suretiyle aralarındaki ticari bağların arttırılmasına çalışılmış ve tüccarın başka bir panayıra gidebilmesi için zaman yaratılmıştır (Küpeli, 1999: 491; Özcan, 2007: 206-208). Bugünkü Yunanistan'ın kuzeyinde, eski Yugoslavya'nın güneyinde ve Güney Bulgaristan'da bulunan panayırların belirli yollar boyunca bir dizi halinde sıralandığı belirtilmektedir. Ayrıca bu panayırların kurulmaları iki-üç hafta ara ile birbirini izlediği için bütün panayırların aynı tüccar grubu tarafından ziyaret edildiği anlaşılmaktadır. Bazı panayırların kurulma günleri yerel kiliselerde kutlanan yortu günlerine denk geldiğinden bu panayırların önceki dönemlerde daha çok yerel bir karakter taşıdığı tahmin edilebilir (Faroqhi, 2002: 179). Diğer taraftan panayırların yalnızca yöre üretimi malların arz edildiği bir "pazar" niteliğinde olmadığı anlaşılmaktadır. Bu kapsamda İslimye Panayırı örneğinde Ruslar'ın kürk, Almanlar'ın hırdavat, Trabzon ve Gümüşhane tüccarının bakır ve Selanik tüccarının çuha ve hazır elbise sattıkları belirtilebilir (Erdoğan, 2016: 131). Böylece İslimye Panayırı'nda yöre ihtiyacının karşılanmasının yanında farklı uluslardan tüccarların ticaret yaptıkları bir pazar niteliğinde olduğu ve Osmanlı yönetiminin bu ticarettten vergi geliri elde ettiği düşünülebilir. Bu kapsamda Rumeli panayırlarında satılan ve Anadolu'dan getirilmiş bazı malların panayırlara yakın bölgelerdeki tüketicilere satılmak üzere getirilmediği ve uzak yerlere götürülmek üzere panayırdaki ancak el değiştirdiği belirtilmektedir. Örneğin Anadolu'dan getirilmiş halıların Tesalya köylüleri arasında yoğun rağbet gördüğünün öne sürülmesi pek de makul görünmemektedir. Hiç değilse XVI. yüzyıl için bu tür malların Macaristan gibi sınır bölgelerine gittiği tahmin edilmektedir. Bu tahmin bölgede bir taraftan başarılı seferlerde zenginleşmiş yöneticilerin bulunmasına karşılık Osmanlı üst tabakalarına mensup bir kişinin arayacağı malların Macaristan gibi yerlerde henüz pek bulunmadığına dayandırılmaktadır (Faroqhi, 2002: 179).

Pazarların bir başka özelliğinin, özellikle kırsal bölgelerde ticari işlemlerin gerçekleştirildiği yerler olduğu belirtilebilir. Bu kapsamda daha önce belirtildiği üzere sipahiler aynı vergi (öşür vb.) olarak aldıkları mahsulleri pazarlarda satmışlardır. Ayrıca dayanıksız tüketim malları ile türlü ev eşyası arz edilmiştir. Bunun dışında köylüler aynı vergi niteliğindeki tahılları en yakın pazara taşımışlardır. Pazarda arz edilen ham maddelerin kalitesi kontrole tabi tutulmuş, mahalli zanaatkarın ham madde ihtiyacına öncelik verilmiş ve kalanı tüccar tarafından başka yerlere nakledilmiştir. Ayrıca birbirine yakın yerlerde de farklı günlerde pazar kurulmasına ve yörede iltizam ve vakıf gelirlerinin zarar görmemesine dikkat edilmiştir. Bunların dışında göçebelerin yanında ordunun sefer yol güzergâhları ile kervansaraylar, kaleler ve büyük şehirlerin ihtiyaçları (iaşesi) pazarların kurulacağı yeri belirleyen diğer faktörler olmuştur.

XVI. yüzyılın sonlarına gelene kadar arşiv kaynaklarında genel olarak pazar sözcüğü kullanılırken sonrasında çarşı sözcüğü öne geçmiştir. Böylece çarşı, yerleşik esnafa ait dükkânların bir arada bulunduğu yerlerle kapalı ticaret mekânlarını ifade eder olmuştur. Çarşılar, mimari özellikleri ve işlevlerine bağlı olarak kapalı çarşı, arasta ve bedesten olarak adlandırılmıştır (Özcan, 2007: 206-208).

Bu çerçevede kapitalizm öncesi piyasa yapısı olarak pazar kurumuyla ilgili olarak; Osmanlı şehirlerinde esnaf dükkânlarının bir arada bulunduğu mahallerle kapalı ticaret mekânları olarak

çarşılardan, kırsalda ise kısa süreli ve periyodik bir şekilde kurulan panayırlardan bahsetmek mümkündür.

Böylece yukarıda anlatılanlara göre Osmanlı Devleti'yle ilgili olarak bazı tespitlerde bulunmak mümkün olmaktadır: Çarşılar, pazarlar ve panayırar geleneksel kurumlar olarak merkezi yönetimin denetimine tabi olmuş, köylüler ve şehir halkı tüketim mallarını ve zanaatkârlar ham maddelerini söz konusu kurumlar vasıtasıyla sağlamışlar ve buralarda gerçekleşen ticari işlemler/mallar/işlem yapanlar vergilendirilmiştir. Osmanlı çarşılarında ise merkezi yönetimin denetimi zanaat kolları temsilcileri vasıtasıyla sağlanmıştır.

Osmanlı şehirlerinde pazarlar devlet tarafından düzenlenmiş ve muhtesib vasıtasıyla sürekli denetlenmiştir. Muhtesib, pazara getirilen malların fiyat ve kalitesini kontrol edip bunları düzenlemiştir. Bu “piyasa” düzenlemesinin gelenekçilik ilkesine dayandığı kabul edilebilir. Nitekim Osmanlı toplumunda, yetersiz üretim (arz açığı) durumunda tüketicinin daha yüksek fiyatlar ödeyeceği, aşırı üretim (arz fazlası) durumunda ise zanaatkârın düşük fiyatlara bağlı olarak haksızlığa uğrayacağı ve dolayısıyla “piyasa” düzenlemelerinin hem tüketicinin hem de üreticinin menfaatine olduğu bilinci geleneksel olarak yerleşmiştir (İnalçık, 2009: 90).

Osmanlı Devleti'nde pazar kurumu vasıtasıyla zanaat üretimi için gerekli ham maddelerin de tedarik edilebilmesiyle ilgili bir sonuç daha ortaya çıkmaktadır: Tedarikçileri tumar sistemine dâhil üreticiler olduğundan Osmanlı imalat üretimi ile tarımsal üretimi arasındaki ilişki bütünlük bir niteliktedir (Mortan ve Küçükerman, 2011: 121). Çarşı özelinde pazar teşekkülü, Osmanlı yönetim zihniyetinin tumar sistemi gibi temel taşlarından biri olmuştur.

4. SONUÇ

Kapitalizm öncesi bir yapıdaki Osmanlı Devleti için iktisadi konuların sosyal boyutundan ayrı olarak ele alınması mümkün değildir. Her ne kadar Osmanlı Devleti'nde yalnızca iktisadi faaliyetlerle ilgilenen kurumsal bir yapının geçerliliğinden bahsedilemeye de devlet yöneticileri iktisadi konularda bazı zihniyet ilkelerini rehber edinmişlerdir.

Mehmet Genç Osmanlı Devleti'nde işe, gelenekçilik ve fiskalizm olmak üzere üç iktisadi zihniyet ilkesinin geçerliliğini ortaya koymuştur. Bu ilkelerin Osmanlı kaynaklarında yer almadığı bilinmektedir. Nitekim Mehmet Genç de bunu açıkça ifade etmiştir.

Çalışmanın literatür taraması aşamasında XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyılda Osmanlı merkezi yönetiminin karşılaştığı sorunların değerlendirilme usulleri ve bunlara yönelik çözüm önerilerinin ortaya konulduğu “ıslahata müteallik eser”ler (Kınalızade Ali Efendi'nin *Devlet ve Aile Ahlâkı*, Hezârfen Hüseyin Efendi'nin *Telhîsü'l-beyan fî kavânî-i Âl-i Osmân*, anonim *Hurzü'l-Mülûk ve Koçi Bey'in risaleleri*) incelenmiştir. Buna göre; Osmanlı yöneticilerinin iktisadi uygulamalarında dikkate aldıkları yazılı bir kaynağın bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte Mehmet Genç, Osmanlı arşivlerinden elde ettiği bulguları dönemin Batı Avrupası'nda geçerli olan iktisadi zihniyet ilkelerine ilişkin oluşmuş literatürle karşılaştırmalı tarih yöntemi kullanarak değerlendirmek suretiyle, Osmanlı yöneticilerinin bazı zihniyet ilkelerini rehber edindiklerini iddia etmiştir. Mehmet Genç'e göre Osmanlı Devleti'nde işe, gelenekçilik ve fiskalizm olmak üzere üç iktisadi zihniyet ilkesi geçerli olmuştur. Bu ilkelerin Osmanlı kaynaklarında yer almadığını Mehmet Genç de açıkça ifade etmiştir. İşe, piyasada mümkün olabildiğince mal bolluğu yaşanmasının gözetilmesidir. Gelenekçilik, toplumsal hayatta kurulu dengeleri ve eğilimleri olabildiğince korumak ve bunlarda değişmeye yol açabilecek eğilimleri engelleyerek eski dengenin tesisi için değişmelerin ortadan kaldırılması yönünde girişimde bulunulmasıdır. Fiskalizm ise iktisadi faaliyetlerden elde edilen kamu

gelirlerinin olabildiğince artırılmasına ve elde edilen düzeyin gerilemesinin önüne geçilmesine çalışmaktır.

Bu çalışmada Klasik Dönem esas alınarak iktisadi zihniyet ilkeleri çerçevesinde Osmanlı ticaretinin düzenlenmesinde dikkate alınan esaslar incelenmiştir.

Osmanlı ticareti esas olarak işe ilkesi çerçevesinde düzenlenmiştir. Hem iç hem de dış ticaret ülke içinde mal bolluğunun sağlanması amacıyla kolaylaştırılıp kontrol edilmiş, ticaretle uğraşanların kâr amacıyla faaliyette bulunması hem narh yoluyla kâr oranı düşük tutularak hem de müsadere uygulanarak önlenmiştir. Bunun dışında şehirlerde üretim, zanaat kolları temsilcileri kanalıyla kontrol edilmiştir. Zanaat kollarının ham madde ihtiyacı bir taraftan kırsal bölgelerde belli aralıklarla kurulan pazarlar, diğer taraftan uluslararası niteliğe sahip panayırlar yoluyla karşılanmıştır. Panayırların şehir zanaatkârına zarar vermemesine dikkat edilmiştir. Panayırların devlete gelir sağlayıcı niteliğinden de yararlanılmıştır. Gelenekçilik ilkesi de gözetilmiştir. Bu kapsamda zanaat üretiminde zanaat kolları kanalıyla üretim metotlarından işlerin zanaatlar arasında dağılımına varana kadar geleneksel işleyişin devam ettirilmesi gözetilmiştir. İkinci olarak kadimden gelen panayırların kurulmasına devam edilmiştir. Üçüncü olarak ticareti kolaylaştırmak için kapitülasyonlar kurumu, kendinden önceki sosyal formasyonlardan örnek alınarak devam ettirilmiştir. Son olarak zanaatların tedarikçileri tımar sistemine dâhil üreticiler olduğundan zanaat üretimi ile tarımsal üretim bütünlük bir ilişki içinde olmuştur. Bu durum Osmanlı yönetim zihniyetinin iktisat bağlamında temel taşlarının tımar sistemi ve pazar kurumu olduğunu göstermektedir.

Çalışmada elde edilen sonuçlar Osmanlı ticari hayatına bütünsel bir bakış açısı sağlamaktadır. Literatürde zihniyet ilkeleri çerçevesinde Osmanlı yöneticilerinin Klasik Dönem’de ticari faaliyetlerde dikkate aldıkları esasları inceleyen herhangi bir çalışma bulunmadığından, çalışma, bu yönüyle -bir giriş niteliğinde olmakla birlikte- Osmanlı iktisat tarihi literatürüne bir katkı sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

- ADALIOĞLU, H. H. (2009). “Siyâsetnâme”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (cilt 37, 304-306). <https://islamansiklopedisi.org.tr/siyasetname>, muhtelif tarihler.
- AYNURAL, S. (2001). “Kapan”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (cilt 24, 338-339). <https://islamansiklopedisi.org.tr/kapan>, muhtelif tarihler.
- BOZPİNAR, C. (2018). Osmanlı Devleti’nde İktisadi Zihniyet ve Sanayileşme Sorunsalı: Bursa İpek Sektörü Örneği (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- BOZPİNAR, C. (2020). “Weberyen Subjektif Rasyonalite: Osmanlı İktisadi Zihniyeti”, Efil Journal, 3 (9): 126-145.
- BOZPİNAR, C. (2021a). “İbni Haldun’a Göre Devletin Çöküşünün Analizi: Adalet Dairesi Bağlamında Bir Değerlendirme”, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 4 (2): 86-93.
- BOZPİNAR, C. (2021b). “Osmanlı Kapitülasyonlarının Tesisi: Zihniyet Bağlamında Bir Bakış”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (46): 350-358.
- BOZPİNAR, C. (2022a). “Bursa İpek Sektörünün XIX. Yüzyılda Yapısal Dönüşümü”, Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi, 57 (1): 336-348.

- BOZPİNAR, C. (2022b). “XIX. Yüzyıl Bursa İpek Sektörü: Fiskalizm İlkesi Bağlamında Bir Değerlendirme”, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 24 (1): 201-212.
- BULUT, M. (2012). “Osmanlı Ekonomi Politikası’na Yeniden Bir Bakış”, *bilig*, (62): 63-96.
- DARLING, L. T. (2002). “Do Justice, Do Justice, For That is Paradise’: Middle Eastern Advice for Indian Muslim Rulers”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 22 (1-2): 3-19.
- ER, R. (2008). “Risâle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (cilt 35, 112-113). <https://islamansiklopedisi.org.tr/risale>, muhtelif tarihler.
- ERDOĞAN, M. K. (2016). “Balkanlarda Uluslararası Bir Organizasyon: İslimye Panayırı”, *Bellekten*, 80 (287): 123-155.
- FAROQHI, S. (2002). “İktisat Tarihi: 1500-1600”, S. Akşin (Der.), *Türkiye Tarihi 2: Osmanlı Devleti 1300-1600* (145-205). Cem Yayınevi, İstanbul.
- GENÇ, M. (2012). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. Ötügen Neşriyat, İstanbul.
- GÜÇER, L. (1988). “XVI-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nun Ticaret Politikası”, *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, (1): 1-128. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İçtimâiyât Tarihi Araştırmaları Merkezi, İstanbul.
- GÜR, A. R. (2015). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Kadılık Müessesesi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- HALDON, J. (1993). *The State and the Tributary Mode of Production*. Verso, London and Newyork.
- HECKSCHER, E. F. (1935). *Mercantilism* (cilt II). George Allen & Unwin Ltd, Londra.
- İLGÜREL, S. (Der.). (1998). *Hezârfen Hüseyin Efendi: Telhîsü’l-beyan fî kavânin-i Âl-i Osmân*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- İNALCIK, H. (1969). “Capital Formation in the Ottoman Empire”, *Journal of Economic History*, 1 (29): 97-140.
- İNALCIK, H. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1*, H. Berktaş (Çev.). Eren Yayıncılık, İstanbul.
- İNALCIK, H. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ: 1300-1600*, R. Sezer (Çev.). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- İNAN, H. İ. (1991). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Köylü*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- İSLAMOĞLU, H. (2014). “16. Yüzyıl Anadolu’sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* (57-80). 2. Baskı, Ç. Keyder ve F. Tabak (Der.), Z. Altok (Çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- KALLEK, C. (2007). “Pazar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (cilt 34, 194-203). <https://islamansiklopedisi.org.tr/pazar#1>, muhtelif tarihler.
- KARS, R. (2021). *Şer’i Sicillerine Göre Osmanlı İmparatorluğu’nda İç Ticaret: Ankara-Konya-Antep Örneği (1700-1750)*. Gazi Kitabevi, Ankara.

- KILKIŞ, Y. (1977). Uluslararası Fuarlar ve Türkiye. İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul.
- KINALIZADE Ali Efendi. (t.y.). Devlet ve Aile Ahlâkı. A. Kahraman (Der.), Tercüman 1001 Temel Eser.
- KOÇI BEY RİSALELERİ. (2008). S. Çakmakcıoğlu (Der.). Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.
- KURAN, T. (2018). Yollar Ayrılırken: Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukukunun Rolü, N. Elhüseyni (Çev.). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- KÜÇÜKKALAY, A. M. (2022). Mehmet Genç: Bir Âlimin Hayat ve İlim Serencamı. Ötügen Neşriyat, İstanbul.
- KÜPELİ, Ö. (1999). "Osmanlı Devleti'nde Panayır Organizasyonları ve Gönen Hacı İsa Panayırının Tarihine Dair", G. Eren (Der.), Osmanlı 3: İktisat (490-497). Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- KÜTÜKOĞLU, M. S. (2003). "Lâyiha", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (cilt 27, 116-117). <https://islamansiklopedisi.org.tr/layiha>, muhtelif tarihler.
- MEMİŞ, Ş. (2015). 19. Yüzyılda Bir Sanayileşme Stratejisi Olarak Uluslararası Fuarlar: Osmanlı Örneği (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- MORTAN, K., & KÜÇÜKERMEN, Ö. (2011). Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalıçarşı. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- ORTAYLI, İ. (2017). Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı. Kronik Kitap, İstanbul.
- ÖZ, M. (1999). "Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler", İslami Araştırmalar Dergisi, 1 (12): 27-33.
- ÖZ, M. (2010). Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da 'Çözülme' ve Gelenekçi Yorumları, 4. Baskı. Dergâh Yayınları, İstanbul.
- ÖZCAN, T. (2007). "Pazar", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (cilt 34, 206-208). <https://islamansiklopedisi.org.tr/pazar#3-osmanli-donemi>, muhtelif tarihler.
- ÖZVAR, E. (Der.). (2013). Türk Tarihçiliğinde Dört Sima: Halil İnalçık, Halil Sahillioğlu, Mehmet Genç, İlber Ortaylı. Timaş Yayınları, İstanbul.
- ÖZVEREN, E. (2007). "Bazaars of the Thousand and One Nights", The European Journal of the History of Economic Thought, 14 (4): 629-655.
- PAMUK, Ş. (2010). Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi: 1500-1914. İletişim Yayınları, İstanbul.
- SAYAR, A. G. (2013). Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, 5. Baskı. Ötügen Neşriyat, İstanbul.
- SOOD, G. S. (2020). "Knowledge of the Art of Governance: The Mughal and Ottoman Empires in the Early Seventeenth Century", Journal of the Royal Asiatic Society, 30 (2): 253-282.
- TABAKOĞLU, A. (1998). Türk İktisat Tarihi, 4. Baskı. Dergâh Yayınları, İstanbul.

- TABAKOĞLU, A. (2013). “Osmanlı Klasik Döneminde İstanbul’da Dış Ticaret”, F. M. Emecen & E. S. Gürkan (Der.), I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri (325-354). İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul.
- TEOMAN, Ö., & BOZPİNAR, C. (2022). “The Development of the Silk Industry in the Ottoman Bursa: An Analysis of Periodization”, Gazi Akademik Bakış, 15 (30): 157-176.
- ÜLGENER, S. F. (2006). İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası. Derin Yayınları, İstanbul.
- YILMAZ, H. F. (2012). 16. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisinde 'Piyasa'nın Karşıtı 'Pazar'. Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- YÜCEL, Y. (1988). Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-i Müstetâb, Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l Mü'mînîn, Hırzû'l-Mülûk. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- YÜKSEL, H. (1992). “Vakıf-Müsadere İlişkisi: Şam Valisi Vezir Süleyman Paşa Olayı”, Osmanlı Araştırmaları Dergisi, 12: 399-424.